

זבת חלב ודבש - עיון ספרותי ושורשים בראליה

א. 'ארץ זבת חלב ודבש' - המעמד הלשוני-ספרותי

בשורות שלהלן נהפך בהיבטים שונים של הביטוי המקראי המפורסם - 'ארץ זבת חלב ודבש'.

כדי לחדד את הטיעון המרכזי שיעלה בהמשך, ראוי לפתוח בהערה על מעמדו הלשוני-ספרותי של ביטוי זה. כהנחת יסוד (נחזור אליה בדיון המסכם), נציין כי זהו ביטוי ציורי, שיש בו יסוד מיטונימי - שימוש במושג הכולל 'ארץ', כדי לציין פרט הנכלל בו.¹ במקרה הנידון: צמחים או צאן, החיים בארץ, שהם אלו המספקים חלב ודבש. אך לא פחות מכך, ניתן להבין 'ארץ זבת חלב ודבש' כמושתת על מעתק מטפורי, כביכול - ויודגש, כביכול! - הארץ עצמה היא זו השופעת את הנוזלים הללו. ראוי עוד להדגיש, כי בגין תפוצתו הרבה במקרא, נראה כי בכמה משימושו הוא עשוי להצטייר כ'מטפורה קפואה', היינו, ביטוי שברבות השימוש בו ערכו המטפורי היטשטש ונשחק, עד שהפך למונח סתמי על שבחה של הארץ. להלן נבחן אפשרות הפוכה, שבה הכתוב מנצל את הביטוי בתחכום ספרותי כדי להפקיעו משימושו הפשוט והנדוש.²

'ארץ זבת חלב ודבש' מאפיין במקרא את ארץ ישראל, ומתייחס בדרך כלל לשבחה. מקובל לקשרו לתכונותיה החקלאיות של הארץ ולתנובתה, ודומה כי הוא מופיע בהקשר פשוט זה ברוב היקרויותיו במקרא.³ יחד עם זאת, כפי שרמזנו לעיל, לא אחת עושה בו הכתוב שימוש לא שגרת הנוטה אל התחכום, ומשבצו בתחבולות ספרותיות שונות. במובן זה עומד הביטוי בנקודת צומת בין הראליה לספרות - נפגשות בו הדרך שבה מתבונן המקרא בנוף ובחקלאות כמקור השראה, עם דרך

1. מעתק מיטונימי המשתמש במילה 'ארץ' נפוץ במקרא. בדרך כלל בהקשרים של אנשים החיים בארץ. למשל: "וכל הארץ בוכים קול גדול" (שמ"ב ט"ו, כג) - הכוונה לעם שבארץ. וכדוגמתו: "ותשחת הארץ לפני האלהים" (בראשית ו', יא), "אם לקח יעקב אשה... מבנות הארץ" (בראשית כ"ז, מו), "מזקני הארץ" (ירמיהו כ"ו, יז), "ומדלת הארץ" (ירמיהו מ', ז), "הקשיבי ארץ ומלאה" (מיכה א', ב) ואחרים. בדברים שאמרנו למעלה ההקשר שונה.
2. על ההיבטים התאורטיים של הסוגיה, מבלי להתייחס לביטוי העומד כאן לדיון ראה: ד' פישלוב, **כמטר שמים - עיונים בדימוי הפואטי**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 80-95.
3. א' דויטשר, ערך 'זבת חלב ודבש', **אנציקלופדיה מקראית ב**, ירושלים תשי"ד, עמ' 908-909.

גישתו לשימוש בחומרים האלו במבע הספרותי. עיון בביטוי זה מזמן אפשרות לעסוק מעט בדרך שבה נתפסת 'שפה', בעולמו התרבותי והדתי של עם שחיבתו לטקסטים ולאָרץ חברו יחדיו, ומהווים יסוד מכונן בעולמו ובאמונתו.

בשורות הבאות ננסה לנתח את משמעותו הפשוטה של הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש', ולבחון את שימושיו השונים, וגלגוליו בהקשרים ספרותיים שונים. חשוב מאוד להדגיש: עינינו אינן נשואות להבנת דרכי יצירתו המקוריות של הביטוי הזה, היינו, מה היה מקור ההשראה המידי והישיר שהוביל להבנייתו בלשון בני אדם (ובנידון הזה ניתן להצביע על אפשרויות שונות, שקשה להוכיחן).⁴ מבחינה זו אנו מקבלים את דבריו המפורסמים של ויטגנשטיין, כי משמעות השפה נקבעת על פי אופני השימוש בה.⁵ מכיוון שנעשים שימושים ספרותיים שונים בביטוי, כפי שננסה לראות להלן, אנו מחפשים יסודות עומק ספרותיים, המקשרים את ההופעות השונות של הביטוי בהקשרים השונים - ראליים וספרותיים. משהו על המושג 'יסוד עומק' בהקשר הזה, ייאמר בדיון המסכם.⁶

עקרונית, שיטתנו כרוכה בדיון בהרבה פרטים, מתוך הבנה שיש להם משמעות מצטברת. רוצה לומר: כל ניתוח בפני עצמו, מאלו שיוצגו להלן בפני הקורא, עשוי להיות רופף ולהצטייר כמעין מדרש, אך המשמעות המצטברת חשובה, ובהקרנה חזרה אל הפרטים - מעניקה משמעות לביטויים השונים הכרוכים ב'חלב ודבש', כל אחד בפני עצמו.

ב. שפע ואיזון

תפיסת הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' כמציין את שבחה של הארץ, עולה בדרך כלל מההקשרים הרגילים של ברכת ה' לארץ, שבהם הוא משובץ.⁷ מה טיבו של שבח זה? בהנחה כי הרקע הראשוני שלו נושא אופי ראלי, תשובה לשאלה זו קשורה בראש ובראשונה במהותו של הדבש. בנקודה זו נפנה למציאות הקדומה. עקרונית, ניתן

4. כנאמר, ענייננו אינו מוסב לדרכי יצירתו של הביטוי הזה, אלא לשימושיו בהקשרים שונים. אשר ליצירתו הראשונית, הוא יכול לשקף הווי מעורב - של חקלאות ושל מרעה צאן. זאת, ברוח הרעיון המרכזי של מאמר זה, שיוצע להלן. על האפשרות שהביטוי נוצר בזיקה להווי הרועים בלבד, ראה: מ"ד קאסוטו, **פירוש על ספר שמות**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 20. ובאופן מיוחד הסברו של נ' הראובני, **טבע ונוף במורשת ישראל**, נאות קדומים 1980, עמ' 43-15.
5. במיוחד בסעיף 43 בספרו, **חקירות פילוסופיות** (תרגום: ע' אולמן-מרגלית), ירושלים תשנ"ז, עמ' 55.
6. ההיבט המתודולוגי של הדיון המוצע כאן, נבחן על ידינו במקום אחר. ראה: 'רוזנסון', מה נשתה? עיון ספרותי-הגותי בפרשת מרה', **בית מקרא** מז, תשס"ב, עמ' 175-186. שם עסקנו בעיקר במשמעות המרירות, ואילו כאן בהיפוכה - המתקנות.
7. שימוש בחלב-חמאה ודבש עשוי להיות גם שבח, המושמע אגב ציור הצלחתו של אדם (ראה איוב כ', יז).

לפרשו כדבש דבורים, שנזכר במפורש במקרא. אולם כשמדובר בתקופת המקרא, ספק גדול מאוד, הוא אם יש לראות בדבש זה פרי תנובתו של ענף כלכלי מאורגן, שראוי לאפיין בו את הארץ ולשבחה.⁸ אין תפיסה זו של דבש מונעת כמובן לראות את 'זבת חלב ודבש' כשבח, אך שבח זה יציין התרשמות ראשונית של רועים הנפגשים עם ארץ המציעה שפע מרעה - בעיקר בחורשים, שבהם מצאו גם דבורי בר המייצרות דבש. אמנם, היו שהלכו בדרך זו,⁹ ואם נאמץ הסבר זה, הרי לנו ביטוי שביסודו הנו 'מטפורה קפואה', שריד לימים רחוקים, שבהם העם עסק בעיקר, ואולי רק, במרעה, וברבות הימים כשפנה לחקלאות - פגה ההתלהבות הטבועה במפגש הראשוני הזה, ומשמעותו הראשונית של הביטוי ניטשטשה ונמוגה.

מטעמים שיתבהרו להלן, אנו מעדיפים, הגם שלא באופן מוחלט, את הפירוש המקובל של 'דבש', המייצג דבש פרות. אך כיוון שפנינו לחיפוש משמעויות ספרותיות, כפל המשמעות של דבש והאפשרות לשימוש ספרותי הגלומה בדבש דבורים, יעלו בהמשך.

בהנחה הסבירה, כי הדבש שב'זבת חלב ודבש' - דבש פרות הוא,¹⁰ מדובר כאן בשתי מהויות ייצוגיות - דבש שעשוי לייצג את מיטבה של חקלאות המטעים של הארץ, והחלב - את תוצרת הצאן שלה. ומכיוון שבצאן עסקינן, אין זה מיותר לציין, כי על דרך משחק הלשון נקשר 'חלב' - התוצר העיקרי של הבהמה, ל'חלב' - החלק המשובח שבבשרה!¹¹ מדובר אם כן בשני ענפיה החשובים של כלכלת ארץ ישראל הקדומה, המקושרים כאן באמצעות הביטוי 'זבת', שעניינו הפשוט שפיעה, ובתפיסת הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' כמיטונימיה, נוכל להבינו כארץ שענפים כלכליים חשובים בה, מעניקים - הם המעניקים! - את תוצרתם הידועה. תוצרת זו של הארץ שופעת, 'זבה' - זבה מן הפרות ועטיני הצאן. על המשמעות האחרת של 'זבה' נעמוד להלן.

חשוב להדגיש, גם בתפיסתו כמיטונימיה, הביטוי העומד כאן לדיון איננו מכתם תמים! הוא מסתיר בחובו מתח מסוים - אולי אף לא מבוטל. חקלאות מטעים ומרעה צאן, אינם שני ענפים אדישים זה לזה, וגם ללא עיון מיוחד בסיפור קין והבל, יש מקום להסתפק אם יכולים הם לדור בפשטות בכפיפה אחת. הזיקה ביניהם

8. ז' ספראי, 'גידול דבורים והפקת דבשן בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: ר' זאבי (עורך),

ישראל - עם וארץ - שנתון מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב ד, תשמ"ז, עמ' 224-221.

9. במיוחד בולט נוגה הראובני. ראה לעיל, הערה 4.

10. הנחה זו מקובלת על רוב מי שעסק בנושא. כך עולה מפירושי המקרא לדורותיהם. ראה לעיל, הערה 3.

11. דומה שעל בסיס משחק לשון זה נבנו מדרשי חז"ל, דוגמת: "מה צבי זה קל לאכל מכל בהמה וחיה כך פירות ארץ ישראל קלים לאכל מכל הארצות. אי קלים לא יהו שמנים תלמוד לומר: 'ארץ זבת חלב ודבש' - שמנים כחלב ומתוקים כדבש" (ספרי דברים פיסקא לז, מהד' פינקלשטיין עמ' 73).

מורכבת, ויכולה לא אחת ללבוש צורת מאבק, שיש שיכנהו 'מלחמת מזרע בישימון'.¹² דומה, כי המאבק בין האתוס החקלאי לאתוס של הנווד-רועה עומד כיסוד מרכזי ברבים מסיפורי המקרא ונבואות הנביאים.¹³ אשר על כן, האיזון ביניהם - ברכה בפני עצמה הוא, ויש לכך סימוכין במקרא.

הרצון להגיע לאיזון, וההערכה הרבה שהגו הקדמונים לאיזון הזה, עשוי להיות מתורגם לביטויים טקסטואליים שונים ומגוונים. לענייננו נצא נשכרים, אם נצביע על מה שנראה בעינינו היסוד המאחד את התכנים השונים, בברכת יעקב ליהודה טרם מותו: "אסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתנו כבס ביין לבשו וּבְדָם עֲנָבִים סוּתָה. חֲכִילִי עֵינַיִם מִיַּיִן וּלְבַן שֵׁנִים מִחֶלֶב" (בראשית מ"ט, יא-יב). כאן אמנם אין מדובר בדבש וחלב, אלא ביין וחלב, אך לשיטתנו בשני המקרים הייצוגיות דומה - תנובת המטע (כרם), והעדר. היסודות התוכניים בפרשה זו הם: ברכה בריבוי גפנים ותוצרתם, ברכה בריבוי תוצרת הצאן, וברכת השלטון. בקיומן אהדדי, ברכת החלב וברכת היין יוצרות מתח לא פשוט (ראה להלן), ואין זה מן הנמנע שהקורא הנחשף לברכת השלטון ("לא יסור שבט מיהודה ומחקק מבין רגליו..." בראשית מ"ט, י), חש שאין זו 'עוד' ברכה פשוטה, אלא ביטוי, שעולה מבין השיטין, לצורך במשטר מרכזי שיטיל את עולו על שני הנאבקים עתיקי היומין - הרועה והכורם.¹⁴

נסכם: אם בצורתו הפשוטה - המיטונימית, הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' מציין ריבוי ושפע של ענפים חשובים, יש בקיומם זה בצד זה בהרמוניה ברכה נוספת, שהקדמונים כמדומה היו ערים לה - ברכת האיזון!

ג. ההשוואה למצרים - האירוניה האפשרית

בסעיף הקודם ניסינו 'לפצח' משהו המצוי בביטוי עצמו. עתה ניגע בנוכחותו של הביטוי בהקשר חשוב שלו. הביטוי 'זבת חלב ודבש' איננו תיאור סתמי ושגרתי של שבחה של ארץ ישראל. במקרא הוא מופיע לא אחת בהקשר המעמיד את ארץ ישראל מול מצרים: "וארד להצילו מיד מצרים ולהעלתו מן הארץ ההוא אל ארץ טובה ורחבה אל ארץ זבת חלב ודבש" (שמות ג', ח). "ואמר אעלה אתכם מִצְרַיִם מִצְרַיִם אל ארץ הכנעני והחתי והאמרי והפרזי והחוי והיבוסים אל ארץ זבת חלב

12. המונח בעקבות ספרו של א"א רייפנברג, *מלחמת המזרע בישימון*, ירושלים תש"י. חרף ההתפתחויות הרבות שחלו מעת פרסומו בחקירת יחסי נוודים ותושבי הארץ הנושבת, דומה כי הדרך שבה הציג את הבעיה לא נס ליחה.

13. על משמעותו של האתוס הזה, החדור בסיפורי המקרא, למדתי רבות ממורי וידידי פרופ' א' גרינוולד, ואני מבקש להודות לו על כך. ראה מחקרו: I. Gruenwald, 'Rituals and the Economics Ethods in Ancient Israel', *Rituals and Ritual Theory in Ancient Israel*, Leiden 2003.

14. ראה: 'רוזנסון, 'כרמי יהודה בנבואת ישעיהו', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), *פרקים בנחלת יהודה*, עפרה תשנ"ה, עמ' 38-52.

זבת חלב ודבש - עיון ספרותי ושורשים בראליה

ודבש (שם, יז). בנוסף לתחושת השפע הגלומה ב'ארץ זבת חלב ודבש' לעומת 'עני מצרים',¹⁵ ברי שהכתוב מנסה לשרטט כאן ניגודיות מסוימת, בין עולמה החקלאי של מצרים המושתת על חקלאות שלחין הקשורה ביאור, לבין חקלאות המטעים המניבה של ארץ ישראל ואפשרויות המרעה הטמונות בה.¹⁶ בעסקנו בכך, אין זה מיותר לציין, כי האפשרות שחקלאות מטעים מייצגת מהות מנוגדת למצרים, עולה מפרשנות מסוימת של הנחיות משה בסיפור המרגלים (ה'תיריים'). כזכור, מודגשים שם מאוד הפרות - הן בהנחיית משה, והן בהבאתם:

...היש בה עץ אם אין והתחזקתם ולקחתם מפרי הארץ והימים ימי בכורי ענבים...
ויבאו עד נחל אשכול ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד וישאהו במוט בשנים
ומן הרמנים ומן התאנים
(במדבר י"ג, כ-כג).

ניתן להבין זאת כניסוח סתמי, הבא להציג את שבחה של הארץ ללא העמדת מטרה מסוימת מאחורי ההתמקדות בפרי זה דווקא (ודאי שמובלע כאן המועד באמצעות הרמיזה לעונת שנה - 'ימי ביכורי ענבים', ויש בכך ניסיון להיצמד ללוח הזמנים של ספר במדבר). אולם, אין לשלול את האפשרות, כי ההדגשה שלפנינו באה כניגוד לרשימת הירקות שהוצגה בעת תלונתם הקודמת: "זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם את הקשאים ואת האבטחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים" (במדבר י"א, ה). כביכול, מועמדים כאן, זה מול זה, פרות מתוקים המייצגים את חקלאות הבעל, מול מבחר ירקות השלחין הקשורים בנהר ('הדגה' - דגת הנהר הנזכרת מחדדת קשר זה ביותר!). אין זה מקרה שבהמשך תיאור בואם של המרגלים ('התרים') נאמר: "...באנו אל הארץ אשר שלחתנו וגם זבת חלב ודבש הוא וזה פריה" (במדבר י"ג, כז), וזה בוודאי מדגיש את העימות עם מצרים, תוך שימוש ב'ארץ זבת חלב ודבש'.

על רקע זה בולט השימוש המיוחד במינו ב'ארץ זבת חלב ודבש' בקשר לארץ מצרים בספר במדבר:

וישלח משה לקרא לדתן ולאבירם בני אליאב ויאמרו לא נעלה. המעט כי העליטנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר כי תשתרר עלינו גם השתרר. אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו נחלת שדה וכרם העיני האנשים ההם תנקר לא נעלה
(במדבר ט"ז, יב-טו).

טרם נעסוק ב'חלב ודבש' של סיפורנו, ראוי לומר דבר מה על עניינה של הפרשה, הקשור בנושא דיוננו. 'לא נעלה', אומרים דתן ואבירם מראשי המורדים במדבר, בפתיחת נאומם ובסיומו. יש לשער, כי השימוש בפועל 'עלה', המשרת במקרא את

15. בדרך זו הלך מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 20.
16. ראה עיונו של י' פליקס, עולם התנ"ך - ספר שמות (עורכים: ש' טלמן וי' אבישור), תל אביב 1993, עמ' 38.

התנועה ממצרים לארץ ישראל¹⁷, איננו מצטמצם רק 'לעלייה' מקומית אל משה הקורא להם למקומו¹⁸, אלא גם 'לא נעלה' גאוגרפי, לארץ ישראל. אליבא דפרשנות זו, אין מדובר רק במרד על רקע אישי נגד משה, כפי שמצטייר מרד קורח, אלא בקריאת תגר עקרונית נגד המהלך של הוצאתם ממצרים, שאותו הוביל משה. בלשון שיש בה משום עקיצה חריפה, קובעים הם, כי לא זו בלבד שלא הגיעו לארץ זבת חלב ודבש המובטחת - טענה שבמובן מסוים הגיונה עמה, שכן נמצאים הם 'במדבר' - אלא שאף הוצאו מארץ זבת חלב ודבש אמתית.¹⁹

בהקשר זה יש טעם לציין, כי הגישה המכנה, לצרכים אירוניים, את ארץ מצרים, או חלקים ממנה, בכינוי השמור לארץ כנען איננה עולה כאן לראשונה - יש לה כמדומה תקדימים גם במקורותיה של מצרים עצמה.²⁰ כינוי ארץ מצרים כ'ארץ זבת חלב ודבש' מתברר אפוא כאמירה אירונית חריפה, המושמת בפיהם של המתנגדים הגדולים למשה, ומנקודת ראותו של הכתוב מיטיבה להמחיש את עצמת הקושי לשחרר עם שהפנים באופן כה עמוק את עולמה של מצרים, ולהביאו לארץ ישראל. תפיסת 'זבת חלב ודבש' כהנגדה למצרים, הוצגה עד כה מכוח חקלאות המטעים הגלומה ב'דבש'. אך מובן שאם בסמלים עסקינן, גם ה'חלב' מנוגד למצרים, שאליבא דספרים מסוימים במקרא תיעבה כל רועה צאן (בראשית מ"ו, לד; שמות ח', כב). עניין זה רב-חשיבות בכלל הקשור לדרך של עיצוב דמותו של משה כרועה צאן דווקא, ואנו לא נרחיב בו במסגרת זו.

ד. חמאה ודבש האירוניה האחרת

ישעיהו, בנבואה רבת מורכבות, משתמש ב'חמאה ודבש', במה שנראה כמעין השתקפות אירונית של 'זבת חלב ודבש' המקורית. סירובו של אחז לקבל אות מעם

17. לגבי עלייה ממצרים ראה: בראשית מ"ו, ג-ד; שמות ג', ח; י"ז, ג; במדבר כ', ה; כ"א, ה; יהושע כ"ד, לב; שופטים ב', א; ו', ח; ו', יג; י"א, יג; שמ"א ח', ח; י', יח; שמ"ב ז', ו. לגבי ירידה למצרים ראה: בראשית י"ב, י; כ"ו, ב; ל"ז, כה; ל"ט, א; מ"ו, ג, ועוד.

18. "לא נעלה אליך למשפט" (רשב"ם). "אנו מסרבים לקבל את מרותך" (י' ליכט, פירוש על ספר במדבר ב, ירושלים תשנ"א, עמ' 139).

19. דומני, כי ליכט בפירושו לבמדבר (לעיל, הערה 18), מצמצם במעט את עצמת האמירה: "מ'ארץ זבת חלב ודבש' - קראו למצרים בכינוי הראוי לארץ ישראל כדי להקניט את משה...".

האם רק כדי להקניט את משה עשו זאת?

20. גישה זו עולה, כמדומה, בוויכוח בין השליט החיקסוסי 'אפופי', הרביעי בשושלת ה"ט"ו (החיקסוסית), לבין כאמס אחרון שליטי השושלת ה"ז. כאמס, כפי שמצטייר ממצבתו, ראה עצמו כנציגה של מצרים האמתית. על אפופי הוא כותב: "הוא מחזיק בארץ העאמו, ואנו מחזיקים במצרים". וכן מכנהו "נסיך ר'תנו". כוונתו אם כן לכנות את אזור הדלתא - מצרים על פי כל אמת מידה - בכינויים השמורים בפי המצרים לארץ כנען, כדי ללעוג לשליט ההיקסוסי המייצג ארצות זרות! ראה: נ' נאמן, 'ארץ ישראל בתקופה הכנענית', בתוך: י' אפעל (עורך), היסטוריה של ארץ ישראל - התקופות הקדומות, ירושלים 1982, עמ' 165-166.

ה' שאמור לפזר את ספקותיו, ייענה באות אחר:

לכן יתן אדני הוא לכם אות הנה העלמה הרה וילדת בן וקראת שמו עמנו אל. **חמאה**
ודבש יאכל לדעתו מאוס ברע ובחור בטוב. כי בטרם ידע הנער מאס ברע ובחר בטוב
תעזב האדמה אשר אתה קץ מפני שני מלכיה (ישעיהו ז', יד-טז).

'חמאה ודבש' מתוארים כאן כמאכלו של הנער,²¹ והמאכל הזה משמש סמן לגילו. מכיוון שמדובר במאכלו של ילד, מדובר במאכל מתאים לגילו (בפשטות, הוא איננו אוכל בשר!), ומשובח (נטייה מובנת לפנקו). מצטייר אפוא, כי 'חמאה ודבש' המוזכרים כאן מייצגים את 'חלב ודבש' בגלגולו המשובח יותר - חמאה במקום חלב! אך כשגילו של הנער - יסוד חשוב בציוור שלפנינו - יגיע לבגרות מסוימת, מכריז הנביא, בשנותו באחת את אופייה של נבואתו: "תעזב הארץ".

מהו תפקיד הביטוי 'חלב (כאן: חמאה) ודבש' במצב החדש שלאחר התפנית? טרם נשיב על כך ראוי להתייחס לפסוק המתאר את אופייה של המהלומה שתספוג יהודה, זו תבוא בעטיו של מלך אשור. בתיאור נדיר מסוגו במקרא, הוא מומשל לחרקים המכסים את פניה של ארץ ישראל. בתיאור זה בולטת הדבורה:

והיה ביום ההוא ישרק ה' לזבוב אשר בקצה יארי מצרים ולדבורה אשר בארץ אשור.
ובאו ונחו כלם בנחלי ה**בתות** ובנקיקי הסלעים ובכל הנעצוצים ובכל הנהללים
(ישעיהו ז', יח-יט).

השימוש בחרקים ממחיש במידת מה את היקף הכיסוי של הארץ על ידי האויב, ואף אומר דבר מה על העונש, משום שמדובר בחרקים טורדניים שפגיעתם רעה. יחד עם זאת, הדבורה הנזכרת כאן מזכירה כמובן דבש.²² חוטים דקים של ראליה מקשרים את ה'בתות' שבפסוקנו, ל'בתה' המייצגת את חורבן הכרמים,²³ ולאפשרות שאזורים של צומח טבעי יהיו מקור לדבש.²⁴ הנה, הדבש של הדבורים עשוי להחליף את הדבש המייצג את המטעים (כרמים). רמז זה, המבהיר כי דבש עשוי להתפס לאו דווקא בהקשרים של ברכה, מעבירנו לביטויים הבאים. עד עתה ניתן היה להבין את ה'חמאה ודבש' כברכה. בהמשך ההקשר משתנה:

21. אין זה הפירוש היחידי! אך לפי ההקשר אני נוטה לקבלו. ראה: 'הופמן, **עולם התנ"ך** - ישעיה, תל אביב 1986, עמ' 51.
22. דבש דבורים ידוע במקרא. ניתן לשער כי כל דבש שנמצא בשטח הריהו דבש דבורים. ברור שזה המצב בסיפורי שמשון ויהונתן (משהו על מקומו של הדבש בסיפורים אלו ראה להלן), וגם הביטוי 'דבש מצאת' (משלי כ"ה טז), המשרת מן הסתם מציאה ולא עיבוד של תוצרת חקלאית, מתיישב עם דבש דבורים.
23. "ואשיתהו **בתה** לא יזמר ולא יעדר ועלה שמיר וְשִׁית...". (ישעיהו ה', ו). ניתן להצביע על קשר על דרך משחק הלשון בין 'אשיתהו' ל'שית'. כביכול, אשיתהו מוביל ל'שית'.
24. "וכל הארץ באו **ביער** ויהי **דבש** על פני השדה" (שמ"א י"ד, כה). מעניין בהקשר זה הביטוי 'יערת דבש' המובא בהמשך (שם, כז), המקשר דבש ליער.

והיה ביום ההוא יחיה איש **עגלת בקר ושתי צאן**. והיה מרב עשות **חלב** יאכל **חמאה** כי **חמאה ודבש** יאכל כל הנותר בקרב הארץ. והיה ביום ההוא יהיה כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף לשמיר ולשית יהיה. בחצים ובקשת יבוא שמה כי שמיר ושית תהיה כל הארץ. וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבוא שמה יראת שמיר ושית והיה למשלח **שור** ולמרמס **שה** (ישעיהו ז', כא-כה).

בפסוקים אלו הסתיימה מגמת ההיפוך, וחוזקה תחושת האירוניה בשימוש 'חמאה-חלב ודבש'. עתה מתברר, כי אותה ברכת איזון הגלומה במקורה בברכת 'ארץ זבת חלב ודבש', הוטתה אל קצה אחד במערכת הזו. החמאה הפכה להיות סמל להשתלטות הצאן על הארץ - חזון בלהות מנקודת ראותו של ישעיהו - והדבש שסימן את פארה של חקלאות המטעים, מציין עתה את ריבוי דבורי הבר בעזובה של היער, היורש את כרמי הפאר שהכניסו לבעליהם ממון רב.

האירוניה, שלצורכה מנצל הכתוב את 'ארץ זבת חלב ודבש', מעידה כי הביטוי לא נקלט בלשון המקרא כ'מטפורה קפואה' - ביטוי שנשתגר ואיבד את חיותו הרעיונית. בתחום ספרותי משמש הביטוי בסיס למהפך שאמור לחול בגורלה של הארץ, שבמקורה אמורה להיות ארץ זבת חלב ודבש! בשולי הדיון בסעיף זה, אין זה מיותר לנסות להצביע על קשר כלשהו לפרשת הצרעה, שעליה נאמר:

ושלחתי את **הצרעה** לפניך **וגרשה** את החוי את הכנעני ואת החתי מלפניך. לא **אגרשנו** מפניך **בשנה אחת** פן תהיה הארץ **שממה** ורבה עליך חית השדה. מעט מעט אגרשנו מפניך עד אשר תפרה ונחלת את הארץ (שמות כ"ג, כח-ל).

זהו ציור מורכב, והצרעה עשויה לשאת משמעויות רבות, שלא כאן המקום לעמוד עליהן. אך פן מסוים של ציור זה קשור לענייננו. בהנחה שצרעה קרובה לדבורה,²⁵ יש כאן ניסיון לתאר מצב של עזובה שבקוויו הכלליים מזכיר את ציוריו של ישעיהו שהובאו לעיל. אלא שכאן מקפיד ה' להתחייב כי התהליך יהיה אטי, כדי למנוע את המצב הקיצוני יותר של 'שממה' ו'ריבוי חיית השדה'.

ה. עודף דבש - הקאה: אירוניה סמויה

תחילתו של דיוננו בסעיף זה פונה אל הראליה. בבואנו לדבר על ענייני חלב ודבש, ראוי לציין כי במקרא מצויות כמה וכמה הסתייגויות מאכילת יתר של דבש, ואין זה מפליא כלל כי הן מרוכזות ב'ספר החוכמה', המשקף ניסיון חיים של דורות. הנה, בצד ההכרה העקרונית בערך הדבש: "אכל בני דבש כי טוב ונפת מתוק על חכך" (משלי כ"ד, יג), מצאנו אזהרה: "אכל דבש, הרבות לא טוב..." (שם כ"ה, כז); "דבש מצאת אכל דרך פן תשבענו והקאתו" (שם כ"ה, טז). על רקע זה יובנו ההדגשות של

25. ראה: ערך 'צרעה', אנציקלופדיה מקראית ו, ירושלים תשל"ה, עמ' 713-714.

דבש מועט: "...ראו נא כי ארו עיני כי טעמתי מעט דבש הזה" (שמ"א י"ד, כט). מעט דבש - טעימה - נדרש כדי להאיר עיניו של אדם, אך בהרבה - טמונה סכנת הקאה. אם כן, ריבוי הדבש יש בו פגם. על רקע זה מתחדדת הכרזתו של ספר ישעיהו בדבר ריבוי החמאה והדבש בארץ, שנידונה לעיל. לפי הנאמר כאן, הכוונה איננה רק להמחשת העזובה - כיסוי הארץ בבתי הגידול של דבורי הבר, אלא ריבוי הדבש לכשעצמו איננו טוב. מתברר אם כן, כי ריבוי דבש הוא אמנם דימוי לשפע, אך הקדמונים, בחכמת החיים שלהם, היטיבו להבין, כי שפע זה עלול להיות שמור לבעליו לרעתו. אם כן, ריבוי הדבש מצטייר כדימוי לשפע חיצוני, כשבפועל גלום בו גם צד של קללה.

חשוב לציין, כי במהלך דיון זה, הולכים אנו ומרפים מאחיזתנו בתפיסה המיטונימית של 'ארץ זבת חלב ודבש', ופונים להתבוננות בהיבט המטפורי של הביטוי. דומה כי יש בו בדיוננו כדי לבאר דימוי מיוחד במינו המתאר פן מיוחד של ארץ ישראל: "ותטמא הארץ ואפקד עונה עליה ותקא הארץ את ישביה... ולא תקיא הארץ אתכם בטמאכם אתה כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם" (ויקרא י"ח, כה-כח). ניתן כמובן להבין את ההקאה המצוירת כאן כתוצאה של מיאוס ובחילה, כביכול. הארץ איננה אדישה למתרחש עליה ומגיבה בהתאם. דימוי זה מתיישב היטב עם מטפורות אחרות המאנישות את הארץ, כולל כאלה המייחסות לה פעולות אכילה ובליעה המתקשרות להקאה הנידונה כאן.²⁶ יחד עם זאת, הרחבה מסוימת של השדה הסמנטי של 'דבש', וראייתו ככולל דבר והיפוכו - ממתק מאיר עיניים מחד גיסא, וגורם ידוע להקאה מאידך - עשויה לתרום להבנה של יסוד עומק בדימוי של 'הקאת הארץ'. אותה ארץ המצטיירת כ'ארץ זבת חלב ודבש', העשויה להיות שופעת דבש ומפנה אותו החוצה לרווחת כל היושבים בה, תקיאים! כלומר, המצב של דבש ש'זב' מן הארץ החוצה לטובת יושביה, יתהפך. רמוז כאן מעין כביכול תהליך ביולוגי הכרחי, מחויב המציאות: הארץ תחזיר את שפע דבשה אליה פנימה ותבלענו, וכמתבקש במצבים כאלו יגרום הדבר להקאה - הקאה של יושביה. הברכה תהפוך לקללה!

יתרה מזו: 'זב' קשור במקרא, כידוע, לטומאה, וטומאה היא מאפיין של הארץ במצבה הנידון שם בספר ויקרא. הא כיצד? מן העניין לדון בהקשר זה במשמעות 'זבת' שב'ארץ זבת חלב ודבש'. למעט ההקשר הנידון, מופיע הפועל 'זוב' במקרא בהקשרים של הפרשות הגוף (זיבה, דם ווסת).²⁷ במובן מסוים, אין אלו הקשרים נאים, והם מעוררים תחושה של דחייה והרחקה. ברור, שבאופן כללי 'זבת חלב

26. למשל: "...ופצתה האדמה את פיה ובלעה אתם ואת כל אשר להם..." (במדבר ט"ז, ל). "נטית ימינך תבלעמו ארץ" (שמות ט"ו, יב).

27. למעט הביטוי הציורי-פיוטי: "ויזובו מים" (תהילים ק"ה, מא; ע"ח, כ; ישעיהו מ"ח, כא). בהקשרים ההלכתיים 'זב' ו'זוב' קשורים בהפרשות הגוף.

ודבש' מציין משמעות חיובית, אך קשה להתעלם מן הרמיזה לזיבה, העשויה להישמע מתוך תשומת לב להקשרים האחרים של הפועל זו"ב. ודוק, ניתן כמובן לתאר את שפיעת החלב והדבש מן הארץ בביטויים מלבבים יותר, למשל בדרך שעשה זאת צופר: "...בפלגות נהרי נחלי דבש וחמאה" (איוב כ', יז). ובדומה לו הנביא יואל: "והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסיס והגבעות תלכנה חלב" (יואל ד', יח).²⁸ וכמובן: "וינקו דבש מסלע" (דברים ל"ב, יג). לענייננו, זהו ביטוי מורחב. בהמשכו באים שם החלב והחמאה, וגם שמן ובשר הצאן). לכן, בשימוש בפועל 'זב' אצור אולי רמז - סמוי ודק ככל שיהיה - לאפשרות שהדבש והחלב יצאו מן הארץ כגילוי של הפרשה, ולא שפיעה (או הנקה, ראה להלן). בתיאור דלעיל, שהובא מויקרא, הפכה הפרשה זו להקאה.

כאמור, תופסים אנו כאן את הארץ כבסיס למטפורה - ארץ המסוגלת כביכול 'לזוב'. תפיסה זו של הארץ עולה בקנה אחד עם מטפורה אחרת - טומאת הארץ: "...הארץ אשר אתם באים לרשתה ארץ נדה היא..." (עזרא ט', יא).²⁹ המטמאים ידועים, והתוצאה - תפיסת הארץ כמפרישה דם כנידה. 'זבה' עשוי להיות מובן כרמיזה להקשר דומה. להלן (סעיף ז) נראה, כי קשרים סמויים עשויים להיטוות בין תפיסת הארץ הזבה בהקשרה המיני, לבין השילוב של דבש וחלב שעשוי אף הוא 'לשדר' הקשר של התחום שבינו לבינה.

ו. מן - חלב ודבש?

כביטוי מקראי, 'זבת חלב ודבש' מאפיין ללא ספק את ארץ ישראל, ובהקשר שלה הוא מופיע בצורתו המפורשת. עם זאת, דומה, כי במקומות אחרים הוא מופיע באופן סמוי, כשהוא 'מפורק' למרכיביו. מרכיבים אלו מאפיינים בנפרד מצב מקראי מסוים, אך בראייה כוללת של אותו מצב, ובהכרת המשמעות המפורשת של 'ארץ זבת חלב ודבש', יש כדי ליצור אחדות סגנונית כלשהי המכוונת למסר מסוים. למה כוונתנו? חקירת תיאורים סמויים של חלב ודבש בספר שמות מובילה לתוצאה הבאה: בתיאורי יציאת מצרים מאופיין עם ישראל שוב ושוב במקנהו. זה מתחיל במצרים: "והפלה ה' בין מקנה ישראל ובין מקנה מצרים ולא ימות מכל לבני ישראל דבר" (שמות ט', ד). "...בצאננו ובבקרנו נלך..." (שם י', ט). עובר לתיאורי קרבן פסח: "ויקחו להם שה לבית אבת שה לבית" (שם א', יב). "משכו וקחו לכם צאן למשפחתיכם..." (שם י"ב, כא). ומגיע לתיאורי היציאה עצמה: "גם צאנכם גם בקרכם קחו כאשר דברתם ולכו..." (שם י"ב, לב). "...וצאן ובקר מקנה כבד מאד" (שם י"ב,

28. עמוס: "והטיפו ההרים עסיס וכל הגבעות תתמוגגנה" (עמוס ט', יג), מזכיר זאת במקצת.
29. אגב, אם הוזכרה ארץ בהקשר לשפיעת דם, ראוי להזכיר את שפע הפסוקים העוסקים בעניין הפוך: בליעת דם על ידי האדמה כתוצאה מרצח. היחס בין הדם לארץ - דם ואדמה - הוא אפוא דו-צדדי.

לח). בהצגה זו אין בוודאי חידוש רב, ובכל זאת, חשוב להזכיר, כי מאחורי המקנה מסתתר ללא ספק החלב.

בתיאורים אחרים נמצא ביטויים העשויים להצפין את הדבש. כך בשלוש פרשיות עוקבות בספר שמות. בהמתקת המים המרים: "...ולא יכלו לשתת מים ממרה כי מרים הם... ויורהו ה' עץ וישלך אל המים וימתקו המים..." (שמות ט"ו, כג-כה). באילים יש התייחסות לתמרים: "ויבאו אילמה ושם שתים עשרה עינת מים ושבעים תמרים..." (שם ט"ו, כז). ובתיאור המן התייחסות לדבש עצמו: "...והוא כזרע גד לבן וטעמו כצפיחת בדבש" (שם ט"ז, לא). מן הראוי לציין כי את המן ניתן היה לאפיין בצורה שונה. כך בפרשה דומה בספר במדבר,³⁰ שעל רקע דמיונה בולט ההבדל בתיאור המן: "...והיה טעמו כטעם לשד השמן" (במדבר י"א, ח). יש אם כן משמעות להצגתו כדבש. על כך יש להוסיף את צבעו הלבן המזכיר חלב ("כזרע גד לבן" [שמות ט"ז, לא], וכן ההשוואה לכפור: "ככפר על הארץ" [שם, יד]), ואת משחק הלשון 'לשד' (על פי במדבר י"א, ח) המזכיר 'שדי' מניק. נקלעו כאן כבפקעת, הרמזים לחלב ולדבש.

מהי המשמעות של הצגה זו? בהנחה - קשה אמנם להוכיחה - שאין כאן מקריות גרידא, ניתן לומר, כי בספר שמעלה לראשונה למודעות את הציור של 'ארץ זבת חלב ודבש' כאפיון של היעד, כמטרת יציאת מצרים, חדרו יסודות העומק של הביטוי הזה גם למצבים המאפיינים את הדרך לארץ כנען, הן בראליה מסוימת (מקנה, תמרים), והן בתיאורי המן עצמו (לבן, שד, דבש). אולם, בדרך לארץ כנען הביטוי מפורק ומוצפן. השילוב, הסינתזה היוצרת את הביטוי המלא, יופיע רק ביעד. לפי זה, ביטויים אלו מעצבים יחסי דרך-יעד. רוצה לומר, דברים שרומזים ליעד, שאינם תופסים בצורתם המלאה בדרך, ויש לראותם כמעין רמז מְטָרִים. לכלל מיצויים - לטוב ולרע - יגיעו רק ביעד.

ז. דבורה ויעל - דבש וחלב

היבט שונה, לכאורה לגמרי, של הופעת מרכיבי 'זבת חלב ודבש', קשור לסיפור דבורה. היא מאופיינת כך: "ודבורה אשה נביאה אשת לפידות... והיא יושבת תחת תמר דבורה..." (שופטים ד', ד-ה). לשם 'דבורה', המעיד על מקור הדבש, נספח אפוא גם תומר-תמר, אף הוא מקור אפשרי לדבש (על סמליותו בפרשת 'אילים' ובהקשר

30. בספר במדבר פותח המן פרשה שבתחילתה יש בכי: "וישב ויבכו גם בני ישראל" (במדבר י"א, ד). בהמשך מופיעה בקשה לבשר שנענית ומתממשת באמצעות השלו: "ורוח נסע מאת ה' ויגז שלשים מן הים ויטש על המחנה כדרך יום כה וכדרך יום כה סביבות המחנה וכאמתים על פני הארץ" (במדבר י"א, לא). בספר שמות חסר יסוד הבכי, אך אין ספק שמדובר בתלונה עזת רגש. כאן בא גם השלו: "ויהי בערב ותעל השלו ותכס את המחנה" (שמות ט"ז, יג). לא נעמוד כאן על ההבדלים ביניהם.

של המן עמדנו בסעיף הקודם). ואין צורך להזכיר כאן את הזיהוי הידוע של חז"ל לדבש של שבעת המינים. החלב נכרך במעשי גבורתה של גיבורה אחרת בסיפור - יעל: "ותפתח את נאוד החלב ותשקהו ותכסהו" (שופטים ד', יט). ועל פי פרשנותה של שירת דבורה: "תברך מנשים יעל אשת חבר הקיני מנשים באהל תברך. מים שאל **חלב** נתנה בספל אדירים הקריבה **חמאה**" (שופטים ה', כד-כה).³¹

שתי נשים לפנינו, וחשוב לציין, כי חיבורים שונים בין דבש וחלב מופיעים בהקשרים של הפגנת אהבה ותיאור האישה הנגזר מכך: "...**דבש וחלב** תחת לשונך" (שה"ש ד', יא). "אכלתי **יערי** עם **דבשי** שתיתי ייני עם **חלבי**" (שם ה', א). דבש (גם 'יערי' - 'יערת דבש!'), קשור כאן במישרין לחלב.³² ציור, הקושר דבש וחלב המוצפנים בפרטיו, מופיע בתיאור האהבה:

מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוגים. זאת קומתך דמתה לתמר ושדיך לאשכלות. אמרתי אעלה בתמר אחזה בסנסניו ויהיו נא שדיך כאשכלות הגפן וריח אפך כתפוחים... (שה"ש ז', ח-ט).

בעקיפין, גם בביטוי בדברים: "**וינקהו דבש** מסלע" (דברים ל"ב, יג), התמר מייצג את הדבש, והשדיים - את החלב.³³

הנה כי כן, החיבור 'חלב ודבש' נושא אסוציאציות לעניינים שבינו לבינה. סיפורן של דבורה ויעל טעון, כמדומה, מתח סמוי בתחום הזה.³⁴ ברי שיש כאן היפוך. סיסרא מקבל חלב, ואולי זוכה גם למצב המזכיר משכב, אך בנסיבות הללו כל זה גורם למוות ולא לחיים.

במובן מסוים עשויה להתקבל כאן הקבלה לארץ, שכן, הביטוי 'זבת חלב ודבש' שנטען בקונוטציות מעין אלו, רומז למעין יחס לארץ המזכיר מצבים של בינו לבינה. שילוב זה עשוי להיקשר לביטוי 'זבה', העומד אף הוא במעמד של נושא משמעות מינית. כך ש'ארץ זבת חלב ודבש' בכללותו, עשוי לייצג משמעות של אהבה, חיבה, המגיעה עד לקשר לארץ על דרך בינו לבינה. למותר לציין, כי שורשיה של תפיסה כזו עשויים לנקוב ולירד עד לשורשים הקדומים של בריאה מן האדמה - הארץ היא האם הקדומה שמ'רחמה' יצא האדם. התורה ברצונה להימלט מהתיאורים המיתיים,

31. אפשר כי חיבור זה בין דבורה ליעל על ציר 'זבת חלב ודבש' קשור בחיבור אחר. דבורה של ספר בראשית מתוארת כך: "...דברה מינקת רבקה ותקבר מתחת לבית אל תחת האלון..." (בראשית ל"ה, ח). לא נעסוק כאן בקשר לבית אל, ולעץ המאפיין גם את דבורה של ספר שופטים, אך דבורה כמקור דבש ומינקת כמקור חלב, נמצאים בפרשה בראשית!

32. 'זקוביץ, **מקרא לישראל - שיר השירים**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 94.

33. שם, עמ' 99.

34. זאת הן בגין פעולתן של דבורה ויעל, נשים שיוחסו לבעליהן (לפידות, חבר הקיני) - לבדן מול גברים אחרים, והן בכוח ביטויים בסיפור, ובמיוחד בשירה, הרומזים למצב של משכב וקרבה גופנית.

הציגה 'בריאה' זו בהקשר חיוור למדי. אך תפיסת הארץ-אדמה כנקבה הראשונית, הייתה מקובלת במיתוסים מרובים. אנו לא נרחיב במסגרת הזו, רק נציין כי הניסיון להבין את 'ארץ זבת חלב ודבש' בהקשרים אלו, מוביל למשמעות סמויה שעשויה למצוא ביטוי מיוחד בהקשרים ספרותיים מהסוג שהוזכר לעיל. בהקשרו הפשוט, 'ארץ זבת חלב ודבש' נותר ביטוי פשוט, שאינו מכריז על הקשריו המיניים וזיקתו האפשרית ליחס מהסוג הזה לאדמה.

ה. דיון מסכם

בצד ברכות השפע והאיזון המקופלים בביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש', עשוי ביטוי זה להשתלב בהקשרים ספרותיים, שבהם משמעותו משתנה ואף מתהפכת, והוא מקרין פגעים ואף אסון. חלק מהשינויים משמרים את מתכונתו המיטונוימית, המשמרת צד של ראליה הטבוע בו, וחלק מבוססים על תפיסתו כמטפורה. עקבנו אחר מספר דפוסים של שימוש בביטוי, שבאמצעותם מתחולל המהפך הזה: האחד, העתקת 'זבת חלב ודבש' ממעמדו המוכר כמאפיין של ארץ ישראל, אל מצרים. השני, הפיכת דבש הפרות - אפשרות פשוטה להבנת ה'דבש' בביטוי - לדבש דבורים, וריבוי בלתי מבוקר של החלב עד לשפע של חמאה. מצב זה מציין עזובה, והשתלטות ענף גידול הצאן על החקלאות בארץ, תוך הפרת האיזון הגלום בביטוי המקורי 'זבת חלב ודבש'. השלישי, המשקף תפיסה מטפורית מובהקת, נושא בעינינו אופי סמלי: ריבוי הדבש מסמל מצב של הקאה, שמשמעותו הגליית תושבי הארץ.³⁵ ברור, שהבנת שלושת השימושים המיוחדים הללו אפשרית רק על רקע הפנמה עמוקה של המשמעות הפשוטה של 'ארץ זבת חלב ודבש', בצד מודעות לאפשרות העקרונית לשימושים אירוניים בביטויים מוכרים.

במאמרנו הרבינו להשתמש בביטוי 'יסוד עומק'. הסבר פשוט למושג, כרוך במחשבה על יסוד לשוני מוכר ומשמעותי העומד בשורשיהם של מצבים ספרותיים שונים, וזה בהחלט המצב לגבי 'זבת חלב ודבש'. אולם, תפיסה סטרוקטורליסטית מסוימת של יסודות העומק רואה בהם שאלה המציגה שני קצוות, וכרוכה ללא הפרד במתיחות הבינארית הגלומה ביסוד העומק.³⁶ דומה, שזה המצב במקרה של 'זבת חלב ודבש'. הביטוי כפי שהובן לעיל, קשור לשאלה של צורת החיים העדיפה

35. השימוש במטפורה ובסמל בהקשרים אלו מיוחד כמובן לקורא האמון על המִשְׁגָה ספרותית. השאלה מה באמת חשבו שומעיהם הראשונים של הביטויים הללו, איננה פשוטה. מבחינתנו אין זה כלל בטוח שהבינום כמטפורות במובן שאנו מבינים, ואפשר שייחסו לארץ כוחות אלוהיים כאלו או אחרים. על הטעם להשתמש במונח 'מטפורה' בהקשרים שכאלו, ראה: I. Gruenwald, 'God the Stone/Rock: Myth, Idolatry and Cultic Fetishism in Ancient Israel', *The Journal of Religion* 76, July 1996, pp. 428-449.

36. ראה עיונו של ה' ברזל, **דרכים בפרשנות החדשה**, רמת גן תש"ן, עמ' 168-232.

ומשמעותה הדתית. יש בו מתח בסיסי, הקשור במיתוסים על מאבקים בין רועי צאן וחקלאים. ככזה, הוא עשוי ללבוש צורה ולפשוט צורה, כשלפעמים יבשר 'חיים' - בגין האיזון הדרוש בין חלב ודבש, ולפעמים 'מוות' - בעטיה של הפרת האיזון הזה. ביטוי טעון כזה, גם הנו בעל העצמה הספרותית הדרושה כדי לעצב מבעים אומנותיים בפרשיות שונות בתנ"ך, כפי שצינינו לעיל.

ניסינו להראות, כי בדיון מהסוג הזה אין להתעלם ממשמעויות הכרוכות בנוזלים. מהן ציוריות-מליציות, ומהן נושאות אסוציאציות של פעולות גוף האדם - הטפה, הנקה, זיבה, הקאה. כן יש מקום להזכיר חיבור לגוף האישה - שדיים, ודימויי מים (איוב כ', יז). כל זה מוביל למשמעות הביטוי בהקשרים של חיים, אך גם בהיפוכם במוות.

בבואנו לדון ביסודות עומק הקשורים לביטוי הנידון, יש לבסס את סמליותו הפשוטה ל'חיים'. למותר לציין את משמעותו של החלב. אך ניתן לקשור לכך גם את הדבש, הקשור בתמר באמצעות תפיסה מסוימת של 'עץ החיים'. תפיסה זו ידועה מתרבויות שכנות,³⁷ ולענייננו יש מקום להצביע על הנאמר בספר חיצוני:

...וביניהם עץ אשר לא הריחותי עוד כריחו ולא היה עוד אחד בהם כמוהו ולא היו אחרים כמוהו, ויהי ריחו טוב מכל ריח ועלהו ופרחו ועצו לא יבלו לעולם ופריו יפה, ופריו דומה לתמר... מפריו ינתנו חיים לבחירים... (חנוך-א כ"ד, ד - כ"ה, ה).

אפשר שמדובר כאן במסורת שיונקת מדעות שרווחו בעולם הקדום, ומקצתן הגיעו עד לעולמו של המקרא, שצייר באמצעותן את מעמדו של הצדיק (ולא זה שנבחר!), בין באמירות מפורשות ("צדיק כתמר יפרח..." - תהילים צ"ב, יג), ובין בציורים המזכירים את התמר: ("והיה כעץ שתול על פלגי מים..." - תהילים א', ג). ואם נמשיך לעקוב אחרי מורשת חז"ל, יצוין כי חכמינו ניסו 'לזהות' את עץ הדעת, והעמידוהו על גידולי שדה ועצי בוסתן פשוטים, דוגמת חיטה, גפן, תאנה, אתרוג.³⁸ את עץ החיים לא זיהו במישרין, ונימוקם עמם, אך ציורו כעץ גבוה הבוקע ממעיין ("עץ חיים מהלך חמש מאות שנה וכל מי בראשית מתפלגין מתחתיו"³⁹ מתאים לדגם של התמר.

37. על מעמדו של התמר בפולחן המסופוטמי הקשור בכך, ראה סיכומיה של ע' ציפר, 'התמר בפולחן המסופוטמי', בתוך: א' איילון (עורך), **התמר - עץ-החיים - סגולותיו ושימושיו**, תל אביב תשמ"ח, עמ' 105-109. על הזיקה בין התמר כעץ חיים לאשרה הקדומה, ראה: ב' מרגלית, 'לסוגיית ה' ואשרתו', **בית מקרא מ**, תשנ"ה, עמ' 383. לדעת, החיבור בין 'אילים' ל'תמרים' בפרשה בספר שמות שהובאה למעלה, מעיד אף הוא על זיקה בין התמר לכוח החורג מבוטניקה כפשוטה.

38. ראה בראשית רבה פרשה טו ז, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 139-141. ראה: י' רוזנסון, 'מה היה אותו אילן? על מדרש, פרשנות ומחשבות חינוכיות', **הגות בחינוך** 3-4, תשס"ב, עמ' 51-74.

39. בראשית רבה, שם.

אפשר, כי בהרחבת הסמליות הטמונה במהלך זה, ובהבנת יסוד העומק הקשור
בנאמר, נפתח פתח להבנת עומק של כמה ענייני דבש מקראיים. הנה, בהנחת
האפשרות כי יש גם בדבש עצמו (ולא רק בלוויית החלב!) כדי לסמל את החיים,
עשויה לצמוח פרשנות סמלית באשר לגורל של שמשון ושל יהונתן - מנהיגים
ומצביאים שמצאו דבש. אולם, חרף התועלת בטווח הקרוב, בסופו של דבר מציאה
זו לא היטיבה עמם, ומציאת הדבש המובלטת כל כך בסיפוריהם (אצל שמשון:
שופטים י"ד, ח; אצל יונתן: שמ"א י"ד, כז) לא מנעה את גורלם - גורל של מוות
בטרם עת, ללא ממשיכים ויורשים. ליתר דיוק, קורות חייהם שנתגלגלו ממצאה זו,
לא הובילו לחיים המיוחלים. עניינים אלו אמנם זקוקים להרחבה, אך לא נמנענו כאן
מלהזכירם, כדי לרמוז ל'רוחבו' של יסוד העומק הנידון!

דיוננו זה עסק בנוזלים - 'חלב ודבש', שנתפסים כבעלי טעם חיובי ומתוק.
חקירה אחרת מתבקשת לצורך השוואתם ל"מלאתך ודמעך" (שמות כ"ב, כח). מדובר
מן הסתם בנוזלים ("וכמלאה מן היקב" - במדבר י"ח, כז), ורד"ק: "כינוי לשמן או ליין
היורד מן הגת כדמע, טפה טפה".⁴⁰ המשמעות הכוללת היא, אפוא, כי בצד מתיקות
נוזלים אלו, הוצגה תוצרת חקלאית זו גם בהשוואה לדמעה מלוחה שמציינת כאב.
אולי זה תלוי הקשר, שכן שם מדובר בנתינה לאחר עמל חקלאי ולא בהאדרת
השפע!?! כאמור, הדברים תובעים חקירה!

40. ערך 'דמע', ספר השורשים, ירושלים תשכ"ז, עמ' קמו.